

Organy Bazyliki Mariackiej w Gdańsku

Kościół Mariacki w Gdańsku posiada bardzo bogatą historię, której chlubną częścią są dzieje instrumentów znajdujących się w tej pięknej świątyni. Pierwsze źródła pośrednio mówią nam nie tyle o samych organach, ile o mieszkającym przy ulicy św. Ducha organiście. Właśnie z tego faktu wnioskujemy, iż musiał istnieć też sam instrument, na którym ów “Magister Organista” grał. Pierwszym, znanym z nazwiska, organistą był Paul Schuldte, który zasiadał przy głównych organach w latach 1459-68¹. Historyczne zapisy informują, iż w 1475 roku świątynia posiadała już trzy instrumenty (organy duże i dodatkowo dwa mniejsze)². W latach 1509-11 Błażej Lehmann z Budziszyna zbudował nowe 33-głosowe organy za sumę 3800 marek³. Mistrz Lehmann nowy instrument usytuował w miejscu starego (na zachodniej ścianie nawy głównej), a poprzednio istniejący na tym miejscu przeniósł do kaplicy Wszystkich Świętych, gdzie funkcjonował do roku 1777. Jednocześnie w latach 1510-11 ten sam organmistrz buduje instrument ponad Kaplicą św. Doroty⁴. W roku 1522 Hans Hauck z Chojnic zbudował czwarty instrument (pozytyw) dla Kościoła Mariackiego. Usytuował go nad zakrystią, a jego zadaniem było upiększanie nabożeństw sprawowanych przy głównym ołtarzu⁵. W roku 1523 mistrz Lehmann rozbudował główne organy i zbudował następny 34-głosowy instrument, tym razem w kaplicy św. Reinholda⁶. W 1572 roku Kościół NMP stał się świątynią protestancką. Boczne organy popadły w niełaskę, gdyż nowi gospodarze używali tylko organów głównych i chórowych.

---

¹ H. Rauschnig, *Geschichte der Musik und Musikpflege in Danzig*, Danzig 1931, s. 420.

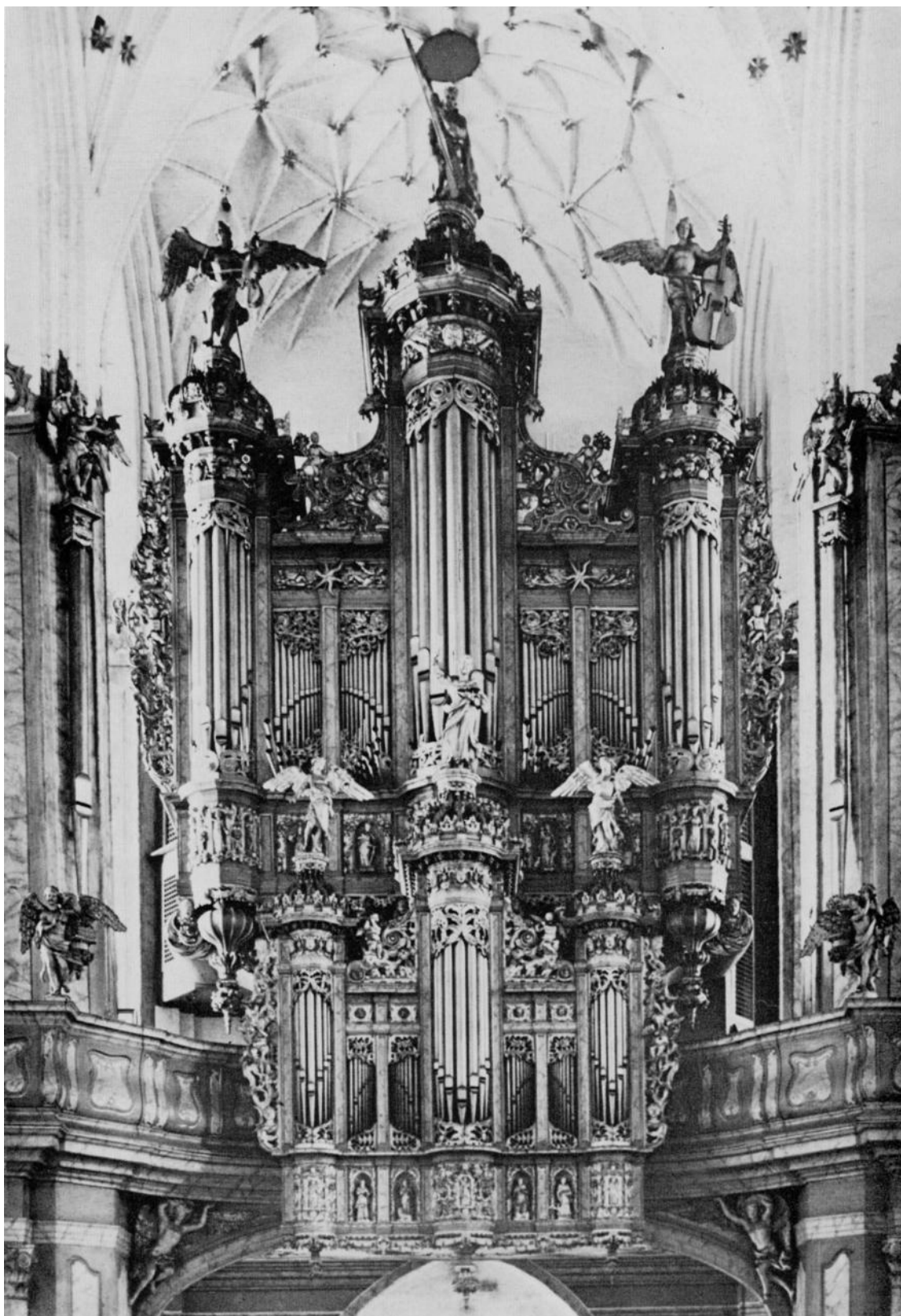
² W kontrakcie z 1475 roku czytamy, iż organista musiał obsługiwać *das grote werk, das nye werk boven sunte reynoldeskappelle, das klene werk boven lyberye*. Por. K. Gruber, E. Keyser, *Die Marienkirche in Danzig*, Berlin 1929, s. 47 i 77.

³ S. Bogdanowicz, *Dzieła sztuki sakralnej Bazyliki Mariackiej w Gdańsku*, Gdańsk 1990, s. 167.

⁴ K. Gruber, E. Keyser, s. 47.

⁵ K. Krieschen, *Die Orgeln von St. Marien zu Danzig*, Danzig 1938, s. 36;

⁶ S. Bogdanowicz, s. 168.

Prospekt dawnych organów Friesena.

W latach 1583-86, na zlecenie mieszczan gdańskich, holenderski organmistrz Julius Antonius Friese zbudował nowe organy za sumę 12270 marek⁷. Instrument ten posiadał 55 głosów, rozmieszczonych na poszczególnych planach brzmieniowych,

⁷ S. Bogdanowicz, s. 168.

sekcjach; Werck – 13 głosów (1833 piszczałki), Rückpositiv – 17 głosów (1388 piszczałek), Brustpositiv – 8 głosów (423 piszczałki), Pedal – 17 głosów (700 piszczałek). Dodatkowo 5 piszczałek zapewniało specjalne efekty dźwiękowe. Zatem łączna ilość piszczałek w tym instrumencie wynosiła 4349 sztuk. W 1615 roku Eberhardt Bötticher w historycznym rejestrze kościelnym parafii mariackiej zanotował:

[...] *Es sind 4 Wercke in dieser Orgel, 3 manualiter, ein jedes von 29 Elffenbeinen und 18 schwarzen Clavieren, daß 4. Werck pedaliter zu schlagen von 25 holtzernen Clavieren. Die ganze Orgel in allem hat 60 Register und 24 Bälge, dazu 4 Balgentreter die man Calcanten nennet.*

***Erstlich im großen Werck
manualiter***

zu schlagen sind diese

Register:

*Principal von 16
Hohlfleiten von 16
Quintedenen von 16 Schuh.
Offene flöyten von 8
Quinte-denen von 8
Spiehl Pfeiffen von 8
Viol oder Octava von 8
Schuh.
Spiel Pfeiffen von 4
viol oder Octava von 8
Schuh. Daneben
Roßquinten
sedecima
Cymbalen und
mixtur*

***Zum andern im Rück-
Positiv.***

*Principal von 8
Spiehl Pfeiffen von 8
Holfloyten von 8 Schuhen,
Viol oder Octava von 4
offene flöyten von 4
Blockflöyten von 4
Schuhen. Dazu
Roßquinten
mixtur*

***Zum dritten im Brust-
Positiv.***

*Principal von Vier
Quintedenen von 4
gedackt von 4 Schuen,
Holfloyten von 8 Schuhen
und dazu
Deitzcken und
Cymbalen. Item im
Schnarrwerck als
Regal und
Zincken*

Zum Vierdten im Pedal.

*Unter-Baß von 32 Schuh,
[Unter-Baß von 16
schuen,
Octaven-Baß von 8
schue,]
Spitz-Quinten-Baß,
Quintedenen-Paß von 4
Schuh,
gedackter Baß von 8
Schuh,
Nachthorn-Baß,
Super-Octaven-Baß von 4
Schuh,
Roß-Quinten-Baß,
[Paurpfeifen-Baß,]
Cymbalen-Baß,*

Waldflöyten,
 sedecima,
 Sifelit,
 Cymbalen,
 Naßet,
 Gemshorn, Item im
 Schnarrwerck als
 [Drometen,]
 Krumbhörner,
 Schalmeyen,
 halbe Zincken.

Mixtur, Item das
 Schnarrwerck, als
 Posaunen-Baß,
 Krumbhörner-Baß,
 Trometen-Baß,
 Schallmeyen-Baß,
 Cornetten-Baß und eine
 Trommel, item
 3 Tremulanten oder
 bebende Stimmen.

Belangend die Zahl der Register und Pfeiffen in dieser Orgel ist zu vernehmen in folgender Ordnung:

<i>Im großen Werck seynd 13 Register.</i>	
11 Register haben jegliches zu 47 Pfeiffen Thut Pfeiffen	51
1 Register Zymbalen dreymahl 47 Pfeiffen, Thut	14
1 Register die Mixtur 25 mahl 47 Thut	11
	75
<i>Im Rück-Positive.</i>	
15 Register zu 47 Pfeiffen, Th	
1 Register Zymbeln 4 mahl 47 Th.	70
1 Die Mixtur 10 mahl 47 Thut	5
Eine halbe Stimme hat	18
	8
<i>Im Brust-Positive.</i>	47
7 Register zu 47 Pfeiffen, Thut	0
1 Zymbalen haben 2 mahl 47 Th.	25
<i>Im Pedal.</i>	
14 Register zu 25 Pfeiffen, Thut	32
1 Register zu Zymbalen 2 mahl 25	9
Pfundt Thut	94
1 zur Mixtur 10 mahl 25, Th.	

<i>1 zur Roßquinten 2 mahl 25 Thut</i>	35
<i>1 zwo große Pfeiffen an den Pfeilern zur Trommel</i>	0 50
<i>3 Register zu 3 Tremulanten seyndt-Pfeiffen</i>	25 0 50
<i>Summa 60 Register haben zusammen Pfeiffen</i>	2
	3
	43
	49

Wykorzystując pewne fakty z powyższego przekazu można dokonać rekonstrukcji dyspozycji organów Juliusa A. Friese z roku 1585 i tak:

OBERWER		BRUSTWER	
K:	16'	K:	8'
Prinzipal	16'	Gedeckt	4'
Hohlflöte	16'	Prinzipal	4'
Quintadena	8'	Hohlflöte	4'
Viol oder	8'	Quintadena	2'
Oktav	8'	Detzchen	3fa
Spielflöte	8'	Zimbel	ch
Offenflöte	4'	Regal	8'
Quintadena	4'	Zink	4'
Viol oder	2'		
Oktav	3'+2	Tremulant	
Spielflöte	,		
Sedecima	6fac	PEDAL	
Rauschpfeife	h	OBEN:	32'
Zimbel	26fa	Unterbass	16'
Mixtur	ch	Unterbass	16'
		Posaune	8'
Tremulant		trompete	
RÜCKPOSI		PEDAL	8'
TIV:	8'	UNTEN:	8'
Prinzipal	8'	Oktave	6'
Hohlflöte	8'	Gedeckt	4'

Spielflöte	4'	Spitzquinte	4'
Viol oder	4'	Superoktave	2'
Oktav	4'	Quintadena	1'
Blockflöte	3'	Nachthorn	3'+
Offenflöte	2'	Bauernpfeife	2'
Nasard	2'	Rauschpfeife	9fa
Sedecima	1	Mixtur	ch
Gemshorn	1/3'	Zimbel	6fa
Sifflöte	1'	Krummhorn	ch
Waldflöte	3'+2	Schalmei	8'
Rauschpfeife	'	Kornett	4'
Zimbel	3fac		2'
Mixtur	h		
Trompete	5fac		
Krummhorn	h	Totentrommel	
Schalmei	8'	(C i Cis - na	16'
Halber Zink	8'	filarach)	
	4'		
Tremulant	4'		

Rozpiętość manualów: C – c³ (z krótką oktawą)

Rozpiętość pedału: C – d¹ (z krótką oktawą)

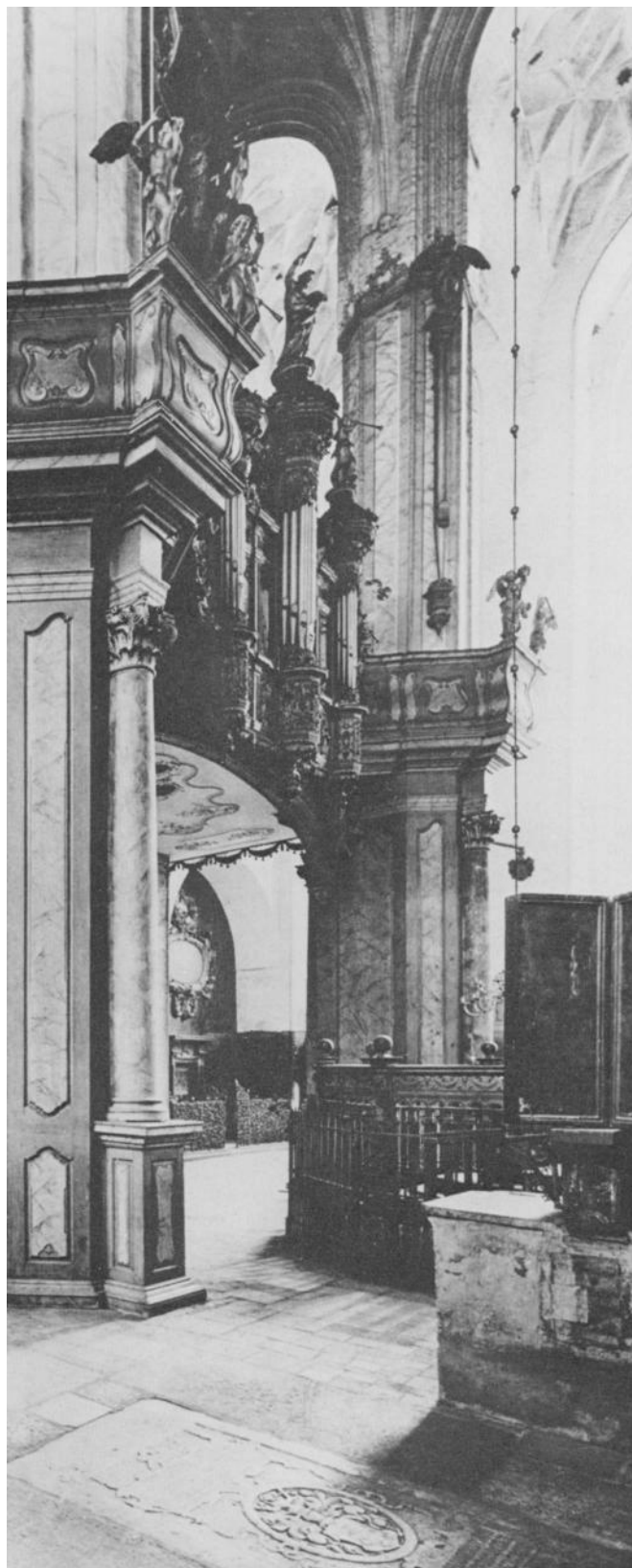
Wielkie zdziwienie po dzień dzisiejszy budzi 26-chórowa mixtura z sekcji głównej. Na owe czasy był to chyba szokujący rozmiar głosu organowego, gdyż jeden dźwięk owego głosu współtworzyło jednocześnie 26 zestrojonych i jednocześnie odzywających się piszczałek. Taki 26-chórowy głos wielkością był porównywalny z około 1/3 całych głównych organów oliwskich. Jednak to jeszcze nie rekord dawnego organmistrzostwa. Organy J. Gablera w Weingarten z 1750 roku posiadają w sekcji nożnej głos LA FORCE, który jest 49-chórowy. Prymat pod tym względem i tak należy się organom mariackim Friesena, gdyż zostały zbudowane prawie 180 lat wcześniej. W oparciu o zapiski Praetoriusa, dotyczące się budowy głosów miksturowych tego okresu (m. i. w kościele NMP w Lubece), można spróbować przeprowadzić próbę rekonstrukcji 26 chórowej mikstury z organów Friesena, która mogła mieć następujący układ repetycji:

C = 8' – 5 1/3' – 4' – 2 2/3' – 2' – 1 1/3' – 1' – 2/3' – 1/2' – 1/3' – 1/4' (podwojone), natomiast 1' i 1/2' poczwórnice osadzone.

c = 10 2/3' – 8' – 5 1/3' – 4' – 2 2/3' – 2' – 1 1/3' – 1' – 2/3' – 1/2' (podwojone), natomiast 2', 1', 1/2' poczwórnice osadzone.

c¹ = 16' - 10 2/3' – 8' – 5 1/3' – 4' – 2 2/3' – 2' – 1 1/3' – 1' (podwojone), natomiast 8', 4', 2', 1' poczwórnice osadzone.

$c^2 = 21 \frac{1}{3}' - 16' - 10 \frac{2}{3}' - 8' - 5 \frac{1}{3}' - 4' - 2 \frac{2}{3}' - 2'$ (podwojone), natomiast 16', 8', 4', 2' poczwórnice osadzone.

Dawne organy Friesena - widok pozytywu od strony nawy bocznej.

Instrument mistrza Friese był używany przez kolejne 170 lat, a więc do roku 1756. W latach 1653 i 1672-73 instrument był naprawiany i przebudowany przez Andrzeja i Jerzego Nitrowskich, jednakże w roku 1757 instrument ten ostatecznie umilkł. Rok później gdańscy mieszczaństwo przyczyniają się do budowy nowych organów. W 1760 organmistrz Friedrich Rudolf Dalitz z Gdańska ukończył swe dzieło – nowe 52-głosowe organy dla Kościoła Mariackiego, które w całości kosztowały 44000 guldenów⁸. Po 18 latach Dalitz zbudował też nowe 23-głosowe organy chórowe⁹. W tym czasie zostały także zdemontowane organy boczne z kaplic; św. Reinholda i Wszystkich Świętych. Wielkie organy Dalitza przetrwały ponad 100 lat, do okresu romantyzmu, który przyniósł ze sobą nowe założenia brzmieniowe w dziedzinie budowy organów¹⁰. W 1891 roku organmistrz A. Terletzki z Elbląga przebudował wielkie organy w duchu ówczesnej epoki i jej założeń w tej materii. W dyspozycji pojawiła się przewaga głosów niskostopowych, co wpływało niekorzystnie na krystaliczny tembr instrumentu. Należy w tym miejscu nadmienić, iż badania akustyczne przeprowadzone w latach osiemdziesiątych XX wieku wykazały, iż specyficzna akustyka kościoła potęguje tony niskie, zaś pochłania dźwięki wysokie. Instrument po przebudowie Terletzkiego w efekcie musiał więc chyba brzmieć bardzo ciemno i ponuro. Dzieło elbląskiego mistrza posiadało 56 głosów rozmieszczonych w części głównej instrumentu, zaś pozytyw plecowy (Rückpositiv) został pusty. Nadeszły lata dwudzieste XX wieku. W tym czasie za sprawą Alberta Schweitzera powstał ruch, który na powrót starał się przywrócić świetność kultury baroku, zarówno w muzyce, jak i budownictwie organowym. Powiew neobarokowych tendencji nie ominął też organów w Kościele NMP w Gdańsku. W latach 1935-38 firma Kemper z Lubeki zbudowała kolejny instrument. Posiadał on 88 głosów, zaś organy chórowe 32 głosy, co w całości dawało liczbę 120 głosów. Obydwa instrumenty połączono kablem elektrycznym. Było to jak na owe czasy novum. Ten zabieg pozwalał jednocześnie grać na obu instrumentach z jednego 5-manuałowego kontuaru (stołu gry) głównego. Jednak radość słuchaczy z nowych organów nie trwała zbyt długo. W marcu 1945 roku Kościół Mariacki spłonął, razem z majestatycznymi organami.

---

⁸ K. Gruber, E. Keyser, s. 65.

⁹ K. Gruber, E. Keyser, s. 65.

¹⁰ K. Gruber, E. Keyser, s. 65.

Organy wybudowane przez braci Hillebrand z Hannoveru w 1985 roku z prospektem Mertena Friesena z lat 1625-1629 przeniesionym z kościoła św. Jana.

Rok 1985 znowu dał powody do radości dla miłośników muzyki organowej, kiedy to w dniu 18 sierpnia Ks. Arcybiskup dr Tadeusz Gocłowski poświęcił nowe organy, które wykonała firma braci Hillebrand z Iserhagen. Ozdobą owego dzieła jest wczesnobarokowy prospekt organów z Kościoła św. Jana w Gdańsku, datowany na lata 1625-27¹¹.

---

¹¹ W. Renkewitz, J. Janca, Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreussen von 1333 bis 1944, Würzburg 1984, s. 93.

Obecnie istniejące 46-głosowe organy posiadają pełną trakturę mechaniczną, wzorowaną na dawnym instrumencie Friesena. Całość materiału jest rozmieszczona przestrzennie w czterech sekcjach; Hauptwerk – 11 głosów, Brustwerk – 10 głosów, Rückpositiv – 12 głosów, Pedal – 13 głosów rozłożonych w dwóch symetrycznych wieżach pedałowych.

Dyspozycja obecnie istniejącego instrumentu:

RÜCKPOSITIV:	HAUPTWERK:	BRUSTWERK:	PEDAL:
Prinzipal 8'	Prinzipal 16'	Gedackt 8'	Prinzipal 16'
Gedackt 8'	Oktave 8'	Trawersflote 8'	Subbas 16'
Quintadena 8'	Hohlflote 8'	Prinzipal 4'	Oktave 8'
Oktave 4'	Spillpfeife 8'	Gedackt 4'	Gedackt 8'
Rohrflote 4'	Oktave 4'	Spitzflote 2'	Quinte 5 1/3'
Nasat 2 2/3'	Spillflote 4'	Terz 1 3/5'	Oktave 4'
Oktave 2'	Quinte 2 2/3'	Quinte 1 1/3'	Quintade 4'
Waldflote 2'	Oktave 2'	Siffloie 1'	Bauernflote 1'
Scharff 5x	Sesquialtera 2x	Regal 8'	Mixtur 5x
Zimbel 4x	Mixtur 7x	Schalmey 4'	Posaune 32'
Trompete 8'	Trompete 16'		Posaune 16'
Dulcian 8'	Koppel III/II		Trompete 8'
	Koppel I/II		Cornett 4'
			Koppel II/P
			Koppel I/P

Rozpiętość manualów: C, D – d³

Rozpiętość pedału: C – f¹

2 Tremola, Zimbelstern.

Klawiatury manualowe zostały wykonane ze szlachetnego gatunku drewna (grenadill) i z kości słoniowej. Manubrie rejestrowe są wykonane także z grenadillu i posiadają bursztynowe wypełnienia, na których zamocowano srebrne cyfry, stanowiące numerację wszystkich rejestrów w organach. Pod manubriami znajdują się srebrne tabliczki z wygrawerowaną nazwą danego głosu.

Kontuar mariackich organów

Obecnie istniejący, instrument uważa się za najlepszy w Polsce do interpretacji barokowej muzyki północnoniemieckiej, a więc tej przedbachowskiej. Cały dobór głosów i akustyka wspaniale wpływa na interpretację utworów Dietricha Buxtehudego, który tworzył w warunkach akustycznych i instrumentalnych zbliżonych do tych, jakie wyznacza wnętrze gdańskiej Bazyliki Mariackiej. Pośrednio jednak nie do znawców należy ocena obecnego instrumentu. To ludzie, uczestniczący w nabożeństwach bądź to w recitalach organowych, powinni stwierdzić, jaki jest ten instrument. Są pewnie jeszcze tacy, którzy mogą porównać go z jego poprzednikiem – organami Kempera z przepięknym prospektem z czasów mistrza Friesena.

Organy boczne nad zakrystią

W 1895 instrument został powiększony o Oberwerk (5 głosów) wraz z zrekonstruowaniem całości przez miejscowego organmistrza Heinrichsdorfa¹².

TOMASZ SZAJDA
Gdańsk

---

¹² K. Krieschen, s. 51.